

מתבגרים בחלל מתרוקן

ד"ר דוד גרין
מומחה בכיר בפסיכולוגיה קלינית, מנהל מכון גרין לפסיכולוגיה מתקדמת

המשפחה המורחבת החיה תחת קורת גג אחת, נעלמה. זוג הורים צעירים, בודדים למדי ולפעמים אינפנטילים בעצמם, צריכים להתמודד עם תפקיד מורכב ואחראי כגידול וחינוך הילדים. המתבגר של העידן הפוסט-מודרני פונה אל הטלוויזיה והסמים

מראשית ימיו של האדם התקשרו קבוצות אנשים למטרות קיומיות, חברתיות, מיניות. יחידות אלו מוגדרות כמשפחה, אף כי היו שונות זו מזו כמעט מכל בחינה: המשפחה הפטריאכלית מול המטריאכלית, המונוגמית מול הפוליגמית או הפוליאנדרית, משפחות שבהן הדוד או הדודה ממלאים תפקיד הורי, ועוד. אבל בדרך כלל היתה היחידה המשפחתית מערכת היררכית ואוטוריטיבית, ששימרה את ההגמוניה הגברית על חשבון נחיתות הנשים, הילדים והזקנים. אריסטו, למשל, הציע שהבעל יהיה בן 37 והאשה בת 18 בנישואיהם, כדי שיוכל לשלוט בה. הדתות הגדולות צידדו בפערים אלו ואף ראו בהם בסיס להמשך קיומו של המין האנושי, העם או הקהילה.

כל ציוויליזציה הקנתה למשפחה מטלות ומשמעויות שונות ורתמה אותה לצרכיה. הקפיטליזם בהתהוותו שינה והרס ערכים בכל שטחי החיים, והחברה נוכחה לדעת שהמשפחה אינה בבחינת ערך מקודש ונצחי, אלא קיומה ואופיה מותנות בתנאים האובייקטיביים. המהפכה הצרפתית שינתה את מבנה המשפחה בכך שהקנתה שוויון זכויות פורמלי לנשים, שקיבלו בעלות על הרכוש המשפחתי, וגרמה לחילון הנישואין על ידי רישום אזרחי. המהפכה הסובייטית ביטלה את מעמד הנישואין המקודש וראתה במשפחה איום על המשטר החדש. המשטר הנאצי החזיר את האשה הביתה, עודד את תפקיד הרבייה ושמירת טוהר הגזע, והטיל עליה את הילדים, המטבח והכנסייה.

גם המהפכה הציונית בראשיתה הקימה את הקיבוץ והטילה על הקהילה כולה תפקידים של המשפחה המסורתית, הן בתחום הכלכלי והן בתחום החינוך. נשים עבדו ונלחמו לצד הגברים, הילדים היו "ילדי הקיבוץ" שחיו בבית הילדים, והמשפחה היתה אמורה להתפנות לקשר אמוציונלי נטול קונפליקטים. העליות הראשונות ראו בילדים הצברים התגשמות החלום הציוני. הדבר התבטא באווירת חירות כללית ביישוב העברי כלפי הילדים, בקרבה לטבע ובהענקת ביטחון עצמי רב. נוצרו מגמות בקרב המשפחה של עיצוב טיפוס צעיר שאינו פוחד, חופשי מחרדות ומחטטנות אינטלקטואלית (אלון, 1986).

באתוס הישראלי התפתח מושג מטאפורי של המשפחה כיחידה מלוכדת בעלת אינטרסים משותפים. הוא בא לידי ביטוי בשימוש במונח משפחה כלפי קבוצות ייחודיות: "משפחת השכול", "המשפחה הלוחמת" וכו' (קין, 1991).

*

בחברה האורבנית המערבית שלאחר מלחמת העולם השנייה נחשבה המשפחה הגרעינית למסגרת האידיאלית. מרדוק (1949) הגדירה כך: "קבוצה חברתית המאופיינת על ידי מעון משותף, שותפות כלכלית וילודה, שכוללת מבוגרים משני המינים (שלפחות שניים מהם מקיימים קשרי מין מקובלים מבחינה חברתית), ואחד או יותר ילדים משלהם או מאומצים". במאה העשרים קיבלה המשפחה הגרעינית מעמד של פרדיגמה אוניברסלית שיש לשאוף אליה, לקיימה, ולשפרה בכל דרך אפשרית, אך ההתפתחויות הטכנולוגיות, המדעיות והחברתיות המואצות שהתרחשו מאז המחצית השנייה של המאה ביטלו גם את מעמדה של המשפחה הגרעינית המודרנית, לקראת הופעתה של המשפחה הפוסט-מודרנית. בתקופה המודרנית המשפחה אופיינה בכמה משתנים. בין בני הזוג אמורה לשרור אהבה

רומנטית; הילד הוא מרכז המשפחה; האם היא מטפלת מרכזית אידיאלית; נשמרה הפרדה בין בית ומקום העבודה; לבני המשפחה יש זהות אינדיבידואלית המאופיינת בנרטיבים אישיים ושיפוט ערכי; ובני הנוער עוברים התבגרות סוערת המכוונת להשגת אוטונומיה וזהות נבדלת מההורים (Shorter, 1975).

במשפחה הפוסט-מודרנית התפתחו סממנים כמעט הפוכים. בסיסה הוא אהבה חוזית או הסכמית, ההורים הם מרכז המשפחה, ההורות משותפת והאמהות עובדות מחוץ לבית. הבית ומקום העבודה מתמזגים לעתים קרובות, לבני המשפחה זהות משתנה המוגדרת על ידי קונטקסט חברתי, והתבגרות בני הנוער רגועה יחסית, עם צורך נמוך יותר להפרדה מההורים (Stacey, 1990).

את המשפחה הפוסט-מודרנית מאפיינת אי ודאות, חוסר ביטחון וספק. היא מתפתחת בעולם פלורליסטי ודמוקרטי המאופיין בחופש דתי, צרכנות, מוביליות ונגישות הולכת וגוברת לחדשות, מדיה ובידור. שורטר (Shorter, 1975) הגדיר את הופעתה של המשפחה הפוסט-מודרנית באמצעות שלושה אפיונים: אדישות המתבגר לזהות המשפחה, חוסר יציבות בחיי הזוגות המלווה במספר הולך וגדל של גירושין, והרס ה"קן המשפחתי" על ידי שחרור האשה. לקראת סוף המאה העשרים הופיעו בהדרגה מבנים משפחתיים אלטרנטיביים למשפחה הגרעינית, שהחלו לקבל הכרה חברתית. תרמה לכך בין היתר התנועה הפמיניסטית, שעודדה נשים למלא תפקידים חברתיים משמעותיים. התקשורת האלקטרונית סייעה גם היא, בהציגה שונות משפחתית חדשה, כגון משפחות חד הוריות, חד מיניות, משפחות מורחבות, משפחות ללא הורים, משפחות מטורפות כ"משפחת אדמס", או משפחות נטולות מבנה סמכותי כ"משפחת סימפסון".

תהליכים אלה שינו באופן משמעותי את הפונקציות המסורתיות של המשפחה, בעיקר בכל מה שנוגע לגידול וחינוך הילדים. אם לאורך השנים האב היה מפרנס יחיד והאם גידלה את הילדים, בתקופה המודרנית התפתחה מגמה של היפוך תפקידים מסורתיים (גרין 1964) והופיעו נוסחאות מגדריות חדשות לגבי תפקידי האב והאם. תהליך זה יצר בלבול בעיקר בקרב ההורים הצעירים, שהיו חסרי מודלים הולמים.

בתקופה המודרנית נתפס חינוך הילדים במשפחה כתהליך המתהווה באמצעות שתי אסטרטגיות. הראשונה היא אינטראקציה ספונטנית ואינטואיטיבית בין הורים לילדים, שמתרחשת במסגרת הבית והמשפחה. השנייה היא אינטראקציה מכוונת, המבוססת על הרצון להשפיע על גידולו והתפתחותו של הילד, לאור מטרות מוגדרות. לאור העובדה שהאב שהיה רוב שעות היום מחוץ לבית, הוטל על כתפיה של האם חלק ניכר מהחינוך המכוון של הילדים, בעיקר בגילים המוקדמים, עד שהאב "גילה" את ילדיו בילדות המאוחרת.

הגישה האינטואיטיבית נתמכה על ידי מומחים שלימדו את ההורים על תהליכי הגדילה, במטרה לסייע לילד להתפתח בצורה כוללנית ולהתכונן לקראת מטלות חברתיות, המבוססות על שליטה עצמית והתנהגות בסיסית נורמטיבית, שמטרתה לקבל בבוא היום הכרה ומעמד חברתיים בעולם המבוגרים.

לעומת זאת, בעולם הפוסט-מודרני נתפסת ההורות כטכניקה נלמדת, עם אסטרטגיות ספציפיות המכוונות להעניק לילד כלים להתמודדות עם עניינים מסוימים, והיא מכוונת לסייע לו לפתח תחושת הערכה עצמית במקום ההתפתחות הכוללנית, ההוליסטית (Elkind, 1992).

החברה המערבית, הדמוקרטית וההומניסטית שלאחר מלחמת העולם השנייה, מאופיינת בגישה חינוכית המבוססת על הרעיון שהאדם הוא בראש ובראשונה אדון לגורלו. הדבר מחייב חינוך המעניק לילד ולאדם הצעיר את חופש המחשבה מצד אחד, ואת חופש הפעולה מצד אחר, כדי שיוכל לממש את מטרותיו לטובת עצמו ולטובת החברה שבה הוא חי. הנחת עבודה זו שינתה באופן הדרגתי בחמישים השנים האחרונות את אורחות החיים של הציבור המזדהה אתה.

המשפחה הפכה למתירנית יותר, מתוך הרגשה שהמודלים הסמכותיים והפטריארכליים של הדור הקודם אינם תקפים עוד. ההורים תופסים לפעמים את הילדים כמפוכחים ובוגרים יותר מכפי שהם עצמם היו, ולעתים קרובות כתוצאה מחוסר אונים או חוסר יכולת הם אף מייחסים לילדים תבונה, כושר שיפוט ואחריות, שלמעשה אינם הולמים את השלב ההתפתחותי הקוגניטיבי או האמוציונלי שבו הילדים נמצאים.

אחת התופעות המעניינות שמתפתחת בשנים האחרונות, בעיקר בתרבות הקפיטליסטית

ההישגית והחומרנית, מתבטאת בהמצאת המושג היאפי "זמן איכות", המתאר בצורה קונקרטי תהליכים של היעדרות ההורים מהבית לשעות רבות והולכות, כפי שמוכיחים מחקרים המשווים את זמן שהותם של ההורים במחיצת ילדיהם במשך היממה. מהמחקרים עולה שאמהות, ובעיקר אבות, מבליים פחות ופחות זמן עם ילדיהם בפעולות שאינן קשורות לטיפול הפיזי בהם.

אחת הסיבות לכך היא שהילדים נעדרים מהבית שעות ארוכות, למטרות חינוך משלים או בילויים, כולל יציאות ארוכות, בעיקר בסופי שבוע, וללא פיקוח של מבוגרים. אנשי טיפול וחינוך נוכחו זה כבר, שבילויים ליליים אלה הם בעלי פוטנציאל מסוכן רב, אך כתוצאה מחוסר תקיפות ההורים ולחץ קבוצתי, נתפסת התנהגות זו כנורמטיבית ולפעמים אף כמבשילה.

המושג "זמן איכות", שנגזר מהמגמה הזאת, בא להציע מפגש קצר וקומפקטי שבו אמור להתרחש תהליך חינוכי משמעותי המשפיע באופן קריטי על נפשו והתפתחותו של הילד, ומבטל בעיני ההורים הטרודים את הצורך בהשקעת זמן כמותי בילדים, דבר המשחרר אותם מרגשות אשם "ארכאיים". היום ניתן למצוא ספרים המעודדים ומלמדים כיצד להיות הורים במינימום זמן, כפי שהדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, בספריו הפשטניים להחריד של ג'ונסון ("מי הזיז את הגבינה שלי?") המלמדים כיצד להיות "הורה בדקה אחת".

איכות המפגש החינוכי בין הורים לילדים נובע מיכולת ההורים להיות מעורבים בחיי הילדים ולספק את צורכיהם הפיזיים, הקוגניטיביים ובעיקר האמוצינליים בכל גיל וגיל. האלמנט החווייתי כגון משחקים, ספורט, תחביבים או טיולים, תופס מקום מרכזי בשנים המוקדמות, אך לתקשורת המילולית החייבת להתחיל בינקות יש משקל מכריע לאורך כל ההתפתחות, בעיקר בתקופת ההתבגרות; דרכה יבנה ההורה את הדו-שיח המעורר סקרנות, המאפשר התמודדות עם קונפליקטים ופתרונם, ובעיקר באמצעות המלה יעביר ההורה את עולמות התוכן שלו לדור הצעיר. באמצעות הקשר המילולי הרצוף, הקוהרנטי והמתמשך, ישבור לעתים קרובות את מעגל הבדידות והניכור שבו נמצאים המתבגרים.

אב הפונה אלי בבקשת ייעוץ ואומר לי, "הבן שלי הפך לעב"ם, אני לא מבין אותו", משדר את חוסר האונים שלו עצמו; הוא לא מבין אותו כי לא הוא מקשיב לו ולא מקשיב כי הוא אינו מדבר עם בנו או בתו.

גיל ההתבגרות נתפס אצל הורים רבים, ובעיקר אבות, כשלב שבו אין סיכוי לתקשר עם הילדים, "שלא נמצאים אף פעם בבית". לכן הם מוותרים על מפגש משמעותי אתם ויוצרים חלל ריק בחיי הצעירים, שתמיד ימצא מי שימלא אותו. דפוסי המפגש האינטראקטיבי בין הורים למתבגרים אינם יכולים להיבנות בגיל ההתבגרות, אלא בשנים המוקדמות. על מנת שיתקיים, ההורה פשוט צריך להיות נוכח באופן מעשי בחיי ילדיו, גם ובעיקר במצבים קונפליקטיביים ובלתי נמנעים, מפגש שאינו יכול להתקיים בזמן מואץ.

לעתים קרובות החסך ההורי בא לידי ביטוי דרמטי בתהליך הטיפולי של מתבגרים ובוגרים צעירים הסובלים מדיכאון, נטיות אובדניות ומהתנהגויות בלתי מסתגלות של הרס עצמי שמאחוריהן עומד הצורך הנואש של המתבגרים לספר להורים על קיומם בצורה פרובוקטיבית ומזעיקה. חינוך הוא תהליך שאין בו קיצורי דרך, ומי שרוצה להשפיע על עיצוב אישיותם של ילדים שבחר להביא לעולם, כדאי שיבין את העיקרון שכמות הופכת לאיכות. ניסיון קליני, חינוכי ומחקרי מוכיח, שרק באמצעות זמן איכותי בכמויות גדולות ניתן למעשה להצליח במשימה זו.

מאחר שההורים נעדרים זמן רב מהבית, מבליים הילדים שעות רבות במחיצת מכשירים ידידותיים ומתגמלים כגון: מקרר, מיקרוגל, טלוויזיה, מחשב, ומידה הולכת וגוברת האינטרנט. מכשירים אלה משמשים לא רק לסיפוק מידי, בלתי מותנה ובלתי מבוקר של צרכי הילד, הם ממלאים גם תפקיד מרכזי כסוכני חיברות המעצבים את אופיו של הילד ואת תפיסת עולמו. תמונה זו שאפיינה בזמנה את החברה האמריקאית, הפכה לנחלת העולם המערבי כולו, לרבות ישראל, כתוצאה מתהליך הגלובליזציה. הילד הנחשף לאמצעי התקשורת מאבד מתמימותו, המרחק הפסיכולוגי בין הדורות קטן וכוח ההשפעה החינוכי של ההורים נחלש. דבר זה מייאש את ההורים, או הופך אותם לתוקפנים, ומאיים על תפקידם ההורי, כפי שהם תופסים אותו בפנטזיה שלהם.

הערכות סטטיסטיות בארה"ב (האקדמיה האמריקאית לפסיכיאטריה של הילד והמתבגר, 2001. האקדמיה האמריקאית לפדיאטריה, 2001) מציינות שעם סיום לימודי התיכון, ילדים בילו 15,000 עד 20,000 שעות צפייה בטלוויזיה, לעומת 11,000-12,000 שעות בבית הספר.

ילדים שנולדים היום יקדישו 22 עד 28 שעות שבועיות לצפייה בטלוויזיה, יותר זמן מאשר בכל פעילות אחרת, למעט שינה. על פי המחקרים, הטלוויזיה משפיעה על המתבגרים בכיוון של התנהגות אלימה, מסחריות וצרכנות מוגברת, ירידה בתפקוד בית ספרי, חשיבה סטריאוטיפית, השמנה, תפיסה והתנהגות מינית מוקצנת ובלתי אחראית, ושימוש בסמים ואלכוהול (Strasburger, 2001).

בין הגורמים המסבירים את השפעתה הנחשולית של הטלוויזיה על המתבגרים יש לזכור את העובדה, שמגיל ינקות היא חדרה לעולמם של הילדים ללא ביקורת והגבלה. רוב ההורים אינם מתערבים ואינם מסוגלים ללמד את ילדיהם שימוש נכון וביקורתי באמצעי תקשורת זה. לפעמים, בעבודה קלינית עם משפחות של מתבגרים, אני שומע מהורה ביטויים כגון: "גם אני מסתכל על הכל וזה בכלל לא משפיע עלי", או להבדיל: "אלה החיים, כדאי שהבת תכיר את העובדות כדי שתדע לשמור על עצמה".

צפייה בתוכניות הפופולריות בקרב המתבגרים יוצרות לפעמים תמונת עולם מעוותת ובלתי מציאותית, שמגבירה נטיות אסקפיסטיות. בישראל, שבה המציאות עולה לפעמים על כל דמיון, ואפילו צפייה בחדשות מפגישה אדם צעיר עם הרוע, ההרס והאימה בהתגלמותם, נוצרות אצל המתבגרים פסימיות וספקנות לגבי עתיד טוב יותר.

בשנים האחרונות הצטרף לטלוויזיה האינטרנט, כמחנך וירטואלי של המתבגרים. במרחב הרשת הם משייטים ביתר חופשיות מאשר בטלוויזיה. ברוב המקרים אין להורים הידע, הנגישות והאפשרות להשפיע על התפריט שילדיהם מרכיבים. אופיו הגלובלי וחסר הגבולות של האינטרנט חושף את הצעירים לעולם של ידע בלתי מבוקר, המלהיב את דמיונם ופותח לפניהם מאגרי מידע בלתי נדלים, אך גם הופך לחרב פיפיות. מחקרים ישראליים (ברק, 2000, 2001). (Rabak, 2001) הראו, כיצד הוא יכול להשפיע על הגברת האלימות, חשיפה הרסנית לפורנוגרפיה מגיל מוקדם, מימוש נטיות להתאבדות, התערבות בעמדות וערכים. השימוש באינטרנט מטיל מתבגרים רבים לעולם סוליפיסטי המנתק אותם מאינטראקציה פעילה עם זולתם.

*

עד המאה העשרים התבסס גידול וחינוך הילדים על דפוסים ידועים מראש, והמשפחה לא הוטרדה יתר על המידה מעילותה והצלחתה. הפסיכואנליזה העירה את תשומת ליבם של האינטלקטואלים למשקלן והשפעתן של שנות הילדות הראשונות, והטראומות המוקדמות, על רווחתם ובריאותם הנפשית של האנשים, ועמה התפתחה מודעות הולכת וגוברת להשפעתם המזיקה הפוטנציאלית של ההורים על חיי ילדיהם. תפקיד ההורות, שנתפס לאורך הדורות כזכותם הטבעית של ההורים, הועמד בספק.

המשפחה המורחבת החיה תחת קורת גג אחת, נעלמה. זוג הורים צעירים, בודדים למדי ולפעמים אינפנטילים בעצמם, צריכים להתמודד עם תפקיד מורכב ואחראי כגידול וחינוך הילדים. מצב חדש זה גרם להתפתחותם המואצת של מקצועות הטיפול, הייעוץ, הפסיכולוגיה החינוכית וההדרכה של הורים נבוכים.

זרמים חדשים בפסיכולוגיה העמידו, לראשונה בשנות השישים, במרכז ההתעניינות את ההורים ואת המשפחה כפציינטים. וירג'יניה סאטיר, מחלוצות הטיפול המשפחתי, הגדירה משפחות בריאות ומאושרות לעומת משפחות בלתי מתפקדות. הוגים ואנשי טיפול בארה"ב כגון מינושין, מדנס והיילי, וקאופמן בישראל, פיתחו תיאוריות ומתודות טיפוליות הרואות את המשפחה כמערכת שיש לסייע לה לשפר את תפקודה, באמצעות התערבויות שונות: גישה אסטרטגית, גישה פרדוקסלית ואחרות.

כל הגישות שואפות בצורה זו או אחרת לחזק את הסטרוקטורה המשפחתית ולהעצים את מעמדם החינוכי האבוד של ההורים, וכך להבריא "משפחות חולות", או לשפר את התפקוד של משפחות בריאות. התפתחויות קליניות ומקצועיות אלה גרמו בישראל, בין היתר, להקמת "בתי ספר להורים" ופיתוח תוכניות במדיה האלקטרונית להדרכה וייעוץ להורים כגון "קשר משפחתי", "תפוח ועץ", "זמן הורים", "שנינו יחד וכל אחד לחוד"; וכן למבול של ספרי הדרכה המיועדים להורים תועים, במה שנוגע לדרך "הנכונה" לחנך את הילדים.

הענקת השכלה להורים בנושאים חינוכיים, באמצעות הדרכה ואנשי מקצוע, הפכה בישראל

לתופעה ברוכה שהניבה פירות רבים ואיפשרה להורים להתלבט בקול רם במסגרת קבוצה תומכת ולומדת. יש הוכחות רבות (Raviv et al, 1991) לשיפור משמעותי בתפקוד ההורים שלמדו להקשיב לילדיהם, לשחק אתם, לקרוא להם סיפורים ולאמץ דפוסי חינוך התואמים את התפיסה המדעית של הפסיכולוגיה והפדגוגיה היום.

תוכניות הדרכה בתקשורת האלקטרונית, שהונחו בידי מומחים אחראים, שימשו מודלים התנהגותיים. באמצעות דמיסטיפיקציה של מקצועות הטיפול והיעוץ התקרבו הורים וצעירים רבים לאפשרות לקבל סיוע פסיכולוגי כדבר נורמטיבי. בפנייה לטיפול נהנים מתבגרים רבים לשחק בצורה חיה תפקיד הדומה לסצינה של "קשר משפחתי", ובכך לבנות עם ההורים פתרון משותף לבעיה המעסיקה אותם. ניתן לומר, שבאמצעות הגברת מעורבותם של ההורים בחינוך, בכל אמצעי לגיטימי, אפשר להחליש את מגמות הדקונסטרוקציה המאפיינות את המשפחה הפוסט-מודרנית הישראלית.

השינויים המהירים שחלו במבנה המשפחה, החופש הרב שזכו בו הילדים ובעיקר המתבגרים, חוללו כמה מגמות המאפיינות את הצעירים בעולם המערבי וגם בישראל: אינדיבידואליזם, הסתגרות, אנרכיות, נונקונפורמיות, הטלת ספק במוסכמות ובמיתוסים של דור ההורים. כל אלה נתפסו אצל הורים רבים, בעיקר מהזרם המרכזי והאליטיסטי, ככישלון חינוכי, אישי, וכישלון של המערכת. על רקע שינויים כאלה ואחרים התפתחו בעולם המערבי וגם בישראל געגועים לחיזוק מרות ההורים, דבר שגרם לתופעות חדשות.

התפתחו גישות פסיכו-חינוכיות המטיפות לנקיטת עמדה כוחנית ולפעמים מניפולטיבית כלפי הילדים. צמחה מגמה של פופ-פסיכולוגיה רדיופונית הפועלת כאורקל מודרני ובידורי, הפולט "אינסטנט טיפול" לקהל הרחב, הקונה בשקיקה את התבונה העילאית המורה לו כיצד לנהוג. באחרונה משגשג ייעוץ דרך האינטרנט לפונים אנונימיים על ידי אנשי מקצוע אנונימיים.

תופעה ישראלית-ספרטנית ייחודית, הניזונה מאותה תחושה של חוסר אונים בקרב רבים מההורים ובמערכת החינוך, היא גיוסם של מפקדי צבא בדימוס כמחנכי הדור הצעיר. גישה זאת נסמכת כנראה על האתוס הישראלי שאנשי צבא הם תמיד בעלי מידות תרומיות, שבמקרה החינוכי יידעו להפעיל "יד קשה במערכת רופסת ובלתי יעילה". בפועל, הדבר לא הוכיח את עצמו, כי מעבר להגברת יעילות מערכת בית הספר, רוב המפקדים נעדרי השכלה חינוכית.

הורים רבים פונים אל מסגרות חינוכיות דתיות, המבטיחות חיסון מפני "תחלואי החינוך החילוני הקלוקל והנטול ערכים, שפשט את הרגל". במסגרות אלה הילדים שוהים רוב שעות היום, למטרת חינוך דוקטרינרי. הדבר מפחית במידה משמעותית את האינטראקציה בין ההורים לילדיהם, ומונע לכאורה טעויות וכישלונות חינוכיים של המשפחה. בעשורים האחרונים קיימת תנופה חינוכית בכלל המגזרים הדתיים, שאם תימשך, היא עשויה לשנות את המאזן בין התלמידים הדתיים לחילוניים.

לפי הערכותיהם של סוציולוגים ודמוגרפים, החינוך החרדי גדל ב-16 השנים האחרונות בטור גיאומטרי. בעוד שבשנת הלימודים תשמ"ה (1985-86) היו החרדים 8% בלבד ממערכת החינוך היהודי, ההערכה היא שב-2002- יגיע שיעורם לכדי 22%, ובעוד כעשר שנים יהיה החינוך החרדי 32% מכלל אוכלוסיית התלמידים, כשליש. החינוך הממלכתי החילוני יירד מתחת לשיעור של 50% (פלד, מ. הארץ 11.12.01).

למגמה הזאת תרמו גורמים כמו הקמתה של רשת החינוך של ש"ס, "אל המעיין", שגייסה תלמידים מהחינוך הממלכתי והממלכתי דתי; הקמת ישיבות ואולפנות ל"חוזרים בתשובה", ומסגרות רבות אחרות. מה ששותף לכל המסגרות הללו הוא צמצום האינטראקציה הפעילה בין הורים לילדים, המקטין במידה משמעותית את מעורבות ההורים בחינוך ילדיהם הצעירים, אך בעיקר המתבגרים השוהים רוב הזמן מחוץ לבית.

*

בין התיאוריות הפסיכולוגיות המתארות את שלבי ההתפתחות של האדם, נחשבת תורתו של אריקסון (Erikson, 1950) למרכזית, ואולי החשובה ביותר. גישתו האפיגנטית מבוססת על מעין לוח זמנים המורכב משמונה שלבים, מינקות עד זקנה. כל אחד מהשלבים מיועד להשיג מטלות התפתחותיות אופייניות לו. גיל ההתבגרות מוגדר בפי אריקסון כתקופת חיים המקשרת בין הילדות לבגרות, ובה הילד-המתבגר אמור לפתח ולגבש את זהותו הבוגרת (Erikson,)

(1959), בהתמודדות עם השאלות: "מי אני?" "מה אני?" ובעיקר "מי אני רוצה להיות?".
הדרך החשובה ביותר של מתבגר להשיב על שאלותיו הפנימיות היא להתנסות. באמצעות
הוא חווה חוויות חדשות המעניקות מענה מעשי לשאלותיו. פיתוח הזהות הבוגרת מתבטאת
בעיקר בשלושה תחומים: הזהות המינית, המקצועית והפילוסופית (או האידיאולוגית),
המאפשרת למתבגר לפתח תפיסת עולם שתהיה הבסיס להבנתו, השתלבותו ותרומתו לחברה.
כל עוד לא סיים המתבגר את תהליך גיבוש זהותו הבוגרת, בכל התחומים הללו, הוא אינו
מסוגל להגדיר את עצמו, ונחשב עדיין למתבגר מבחינה פסיכו-סוציאלית (Flum, 1994).
דרגות החופש שמעניקה המשפחה למתבגר לחוות את ההתנסויות ההכרחיות הן מצומצמות
למדי. המשפחה מכוונת לשמר את המסגרת הקיימת ולצורך זה ההורים אמורים להציב גבולות
ולהגדיר נורמות, המייצגות את הרצוי והבלתי רצוי, המותר והאסור. הקונפליקט המתפתח בין
הורים למתבגרים הוא לרוב הכרחי. הניגוד בין צורכי המתבגר לרצון הוריו טומן בחובו את
הפתרון הדיאלקטי להפיכתו של הצעיר לאדם עצמאי, המסוגל לנהל עם הוריו מערכת יחסים
בוגרת. פתרונות לקויים עלולים להנציח, מצד אחד, מערכת יחסים תלותית, סימביוטית או
מניפולטיבית, ומצד אחר, ליצור נתק או קשר עוין.

לאור העובדה שהמשפחה היא מטבעה מגבילה ושמרנית, הופכת קבוצת השווים של המתבגר
לשדה הפעולה העיקרי שבו הוא יכול לחוות חוויות חדשות. מצב זה יוצר אנטגוניזם מבורך
המעודד חדשנות והתנסות. קונפליקט זה הוא המקור לגדילה ולהתפתחות, ולכן נדרשת
מההורים מידה עצומה של תבונה, רגישות, הבנה, אהבה וסובלנות.

הפסקאות הבאות יטיבו לתאר את הקונפליקט הבלתי נמנע בין הדורות: "...הצעירים שלנו
אוהבים מותרות. הם בעלי נימוסים גרועים, בזים לסמכות ואין להם כבוד לזקנים. הילדים בימינו
הם רודנים. אינם קמים כשהמבוגרים נכנסים לחדר. הם סותרים את דברי הוריהם, מפטפטים
בפני אנשים אחרים, בולעים את האוכל ורודים במורים שלהם".

"...האנשים הצעירים הפכו לעצלנים. מבזבזים את הכשרונות שלהם ואין עיסוק מכובד מספיק
שיטרוח למענו יום ולילה. הם ישנוניים ואדישים... הם שרים ורוקדים והפכו לנשיים, מסלסלים
את שיערם. הם רפים כנשים ומתקשטים בצורה לא הולמת. הם חסרי כוח, חסרי אנרגיה
ולאורך חייהם לא יוסיפו כלום לכשרונותיהם המולדים, אך יתאוננו עליהם כל הזמן".
הפיסקה הראשונה היא משל סוקרטס והשנייה משל סנקה, בן המאה הראשונה לספירה
(Cole & Hall 1936).

כדי לאפשר למתבגרים את מגוון החוויות הרחב ביותר, שבסופן תצמח הזהות הבוגרת
המגובשת, מעניקה החברה למתבגר פסק זמן לשמיטת חובות, המוגדר בפי אריקסון
כמורטוריום, שבו הילד נטול זכויות וחובות של בוגר. בתקופת המורטוריום לומדים המתבגרים
אם הם חכמים או טיפשים, חזקים או חלשים, יפים או מכוערים, גבריים או נשיים. מתוך
הזדהויות ישנות עם דמויות משמעותיות, צומחת זהות האני הייחודית של האדם הצעיר,
המאופיינת במודעות עצמית ורמת תפקוד המשתכללות בתחום הקוגניטיבי, הרגשי
וההתנהגותי.

המתבגר מגבש את זהותו כשהוא נפרד הדרגתית מהתלות האמוציונלית בהורים ומפתח
עצמיות ייחודית, המאפיינת את האדם הצעיר כישות נפרדת ואוטונומית. תהליכי הספרציה
והאינדיבידואציה (Mahler, 1963) אצל המתבגרים מלווים בהתלהבות והתרגשות המעניקים
להם כוח הולך וגדל, המאיים לעתים קרובות על סמכות ההורים.

המתבגר, שחש במשך שנים כחלק בלתי נפרד מהוריו, מגלה לתדהמתו ושמחתו שהוא יכול
להיות אדון לעצמו. גילוי זה מבוסס על תהליכים מנטליים והתנהגותיים המתבטאים בתחושה
של "בעלות על הגוף". המתבגר מרגיש צורך להראות קבל עם ועדה שהוא שייך לעצמו ולצורך
זה הוא מנסה לעשות כל העולה על רוחו, לחרדתם ולפעמים התנגדותם של הוריו. למטרה זו
הוא משתמש באמצעים חיצוניים וחולפים כגון לבוש אופייני, תסרוקת, תכשיטים וכו', ובאחרונה
בסימנים בלתי הפיכים על גופו כקעקועים ו"פירסינג". ביטויים חיצוניים אלה באים להפגין את
השליטה העצמית ואת ייחודם של המתבגרים.

לאור העובדה שהמתבגרים הם נטולי זכויות של מבוגרים, הם למעשה נוהגים ככל מיעוט
מקופח ומפתחים תת-תרבות אופיינית להם, הכוללת תכנים, מוזיקה, אופנה, התנהגויות, שפה,
פולקלור, גיבורים ועוד סימנים רבים, הבאים להבדיל בינם לקבוצות חברתיות אחרות. תרבות
הנוער בשנים האחרונות הופכת בהדרגה לאוניברסלית, הודות לאמצעי התקשורת

האלקטרוניים. נערים בכל העולם רואים כמעט בו זמנית את סדרות הטלוויזיה האהובות עליהם, והאינטרנט הגשים את רעיון הכפר הגלובלי, שבו כולם חברים של כולם באמצעות האספרנטו המודרני, האנגלית.

למרות האחידות, יש תכנים המייחדים את תרבות הנוער הישראלית, כגון העברית, המוזיקה המקומית, השירות הצבאי ובעיקר המצב הגיאוגרפי של ישראל. באופן סמלי אפשר לראות ברצח רבין אחד מסימניה של הייחודיות הזאת. רצח ראש הממשלה הפך סמל משותף, אך שונה: לדור ההורים, רבין סימל את הבן הצבר הנצחי, ולנוער הוא היה האב הגדול שאמור להביא את השלום הנכסף. דוגמה נוספת לייחודיות התרבות הישראלית הוא משפט משירו של גורי "הרעות", המדבר על אחוות לוחמים, "אהבה מקודשת בדם", שזר לא יבין. חווים אותה נערים ביחידות קרביות, כמו הוריהם בשעתם.

נסיין ההורים להתערב בסגנון החיים של המתבגרים נתפס לפעמים כפלישה גסה לעולמם ורמיסת זכויות הפרט שלהם. משפטים השגורים בפי המתבגרים, כגון: "אתם לא תגידו לי מה לעשות", או "לא בראש שלי", הם ביטויים לגיטימיים, אף כי בוטים, לצורך של המתבגרים להשיג את עצמאותם וליצור גבולות בין ההורים לצעירים.

יש אין-ספור דרכים שצעירים יכולים להתבגר בהן תוך בדיקת הגבולות. חלקן הגדול נורמטיבי, מצוי במסגרת הרפרטואר החברתי המקובל בזרם המרכזי בכל תקופה ותקופה. ראשית התהליך בהתנהגויות קונקרטיים, כמו יחסים עם אנשים זרים, התנסויות ארוטיות ראשונות, או יציאה למקומות חדשים ומסוכנים. ביטויים אלה מחזקים את תחושת הבעלות על הגוף, שאחריה מתרחש למעשה התהליך המשמעותי ביותר, של גיבוש הזהות הבוגרת: הבעלות על הנפש, המתבטאת בחשיבה עצמאית וחדשנית.

התפתחות היכולת הקוגניטיבית בגיל ההתבגרות, המאפשרת לחשוב על המחשבות, מהווה היסוד להשגת תפיסת עולם אוטונומית המבוססת על הניסיון האישי. קבוצת השווים היא הפורום האידיאלי שבו מתרחשים עיקר התהליכים הללו; הוא מרווח, מתירני, ידידותי ובעיקר מספק לצעירים משוב בלתי פוסק, המאפשר להם לעצב את המודעות העצמית על יכולותיה וגבולותיה.

אפשר לציין, לדוגמה, שתנועות הנוער הקלאסיות סיפקו בעבר מסגרת מעולה להשלמה מוצלחת של גיל ההתבגרות. הן שימשו שדה פעולה נוח להתנסות מורטורית, שהובילה לרוב לגיבוש הזהות הבוגרת של הצעיר. המהפכה הציונית, כמו כל התנועות הלאומיות בעת החדשה, התבססה במידה רבה על הצעירים שנטלו על עצמם את המשימות הלאומיות שהובילו להקמת המדינה, ותנועות הנוער היו החממות לצמיחתם.

בתקופת המדינה שבדרך, בראש סולם הערכים של היישוב הוותיק ניצבו ערכים חברתיים. בתחתיתו היו ערכים אינדיבידואליים. מצב זה מסביר את ההקרבה והמסירות לטובת היישוב והמדינה שאפיינו אז את הנוער. לאחר שהמטרות הלאומיות הושגו והמדינה קמה והתבססה, התהפך סולם הערכים, כפי שקורה בכל חברה, והאנשים התפנו לעשות לביתם. תהליך זה הביא לדעיכת התנועות האידיאולוגיות הציוניות החילוניות, והנוער התפנה להשכלה, פרנסה, צרכנות וחיפוש אחרי הנאות, באווירה תחרותית והישגית, כיאה לחברה קפיטליסטית.

למרות שינויים מרחיקי הלכת באקלים החברתי, שחלו בעשורים האחרונים בישראל, עדיין אפשר לזהות אצל הנוער גילויי התנדבות ומסירות למען מטרות לאומיות, בגלל המאבק למען השלום והשירות הצבאי; אך גם מגמות אלה מלוות אצל צעירים בקונפליקטים תוך-אישיים ובין-אישיים רבים.

אורח החיים של מתבגרים ישראלים "ממוצעים" בימינו מורכב מלימודים תחרותיים בבתי ספר גדולים ומאוכלסים, שבהם מודגשים מקצועות ריאליים ורכישת טכנולוגיות חדישות כלימודי מחשב. לאחר בית הספר, הם משקיעים שעות רבות בצפייה בטלוויזיה, שמיעת מוסיקה וקשר אין-סופי עם חברים, המורכב בדרך כלל מבילויים במרכזי הקניות ומסיבות בסופי שבוע, עד אור הבוקר, המחייבות שינת שבת עד הצהריים. צעירים ממשפחות מבוססות יותר זוכים לחינוך משלים הבא לתקן את דלותו וחולשתו של החינוך הממלכתי, כדי להכשיר אותם להמשך התחרות להשגת השכלה, פרנסה, מעמד ובני זוג איכותיים יותר. החלשים, אם לא נשרו מבית הספר, מנהלים אורך חיים דומה למדי, אך עם סיכויי הצלחה נמוכים במידה משמעותית.

בספרות המקצועית מלפני כמה עשורים, ההנחה היתה שגיל ההתבגרות אמור להסתיים בסוף שנות העשרה. אך המציאות מראה שלצעירים רבים בעולם המערבי, ובתוכו ישראל, תהליך

גיבוש הזהות הבוגרת מצריך עוד כמה שנים טובות. בארץ נטען במשך שנים שהשירות הצבאי הוא הביטוי האולטימטיבי של בגרות (Yerushalmi, 1997), אך זה כמה עשורים אנו עדים למורטוריום שני, המתבטא בעיקר בטיול לחו"ל אחרי הצבא. הטיול משמש לצעירים אמצעי לשמיטת חובות המבוגרים ופסק זמן נוסף לגבש את הזהות הבוגרת, להבין מי הם ובעיקר מה הם רוצים להיות כשהיו בוגרים (למדן, 1991). חלקם תופסים את הטיול כהחזר הזמן שהמדינה לקחה מהם בתהליך התבגרותם הטבעי, וכפיצוי לשנים האבודות. חלק מהטיול מאופיין בהתנסות מוגברת בכל התחומים, שמובילה לגיבוש הזהות הבוגרת. אנו עדים לשימוש מוגבר בסמים אצל חלק מהטיילים, התנסויות רוחניות ופילוסופיות מגוונות וכמובן אינטראקציה אינטנסיבית מאוד עם צעירים אחרים. ההתבגרות המוארכת מחייבת את ההורים להיערכות נפשית וחומרית ולתקופה נוספת של יחסים התבגרותיים עם ילדיהם.

*

אל מול ההתנהגויות המורטוריות הנורמטיביות, נוסף מאז שנות השישים אמצעי שהפך בקרב צעירים בעולם כולו למבחן של מעבר לעולם המבוגרים: השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (סמים, אלכוהול וטבק). ההחלטה להשתמש בהם מסמלת אצל מתבגרים רבים את ההוכחה האולטימטיבית לבעלות על הגוף. להפתעתם של המתבגרים, חומרים אלה, בגלל המבנה הכימי שלהם, משפיעים גם על תהליכים מנטליים הגורמים שינוי במצב התודעה. ההשפעה מתפרשת לא רק כהוכחה לבעלות על הגוף, אלא גם כהוכחה ל"בעלות על הנפש". חוויית השימוש בסמים נתפסת אצל הצעירים כשיא השליטה על עצמם: במאמץ מועט יחסית הם יכולים לשנות את מצב רוחם, להשתחרר ממעצרים ולחוות הזיות פסיכדליות.

השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים חוקיים (אלכוהול וטבק) או בלתי חוקיים (סמים "קלים" ו"קשים") נמצא בעלייה מתמדת. מחקרים אפידמיולוגיים הנעשים בארצות מערביות ובישראל מאפשרים לטעון, שמעולם לא השתמשו כל כך הרבה אנשים, מכל הגילים, בכל כך הרבה סמים. הדיווח השוטף של הרשות למלחמה בסמים בישראל (2001) מוסר נתונים על השימוש בסמים בלתי חוקיים. השימוש בסם כלשהו בקרב צעירים יהודים בגילים 12-18 עלה בשנים שבין 1989 ל-1998 מ-6.4% עד 9.8%. השימוש בקרב נוער "מנותק" הגיע בשנת 1998 עד 31.6%. 10.3% מהנערים שומרי המסורת השתמשו בשנת 1998 בסם כלשהו. מספרים גדולים עוד יותר נרשמו בקרב נערים עולים וערבים.

מהנתונים הרשמיים עולה בעליל שהשימוש בסמים בישראל נמוך ביחס למדינות אחרות, אף כי התרשמויות קליניות וחינוכיות מציינות תמונה חמורה הרבה יותר. מתברר גם, שככל שבני הנוער נמצאים במעגלים שוליים יותר (נוער "מנותק", עולים חדשים ונוער ערבי), השימוש בסמים רב יותר. לגבי אלכוהול, השימוש בו חוקי, אפשר לומר שהוא הפך לנורמטיבי בקרב צעירים ישראלים. מהמחקר האפידמיולוגי של הרשות למלחמה בסמים בשנת 1998 עולה שכ-57% מבני הנוער הלומד דיווחו על שימוש במשקאות אלכוהוליים באותה השנה.

השימוש בסמים ואלכוהול הוא למעשה פסבדו-ספרציה ופסבדו-אינדיבידואציה, או בלשון הצעירים: "כאילו" הוכחה להתבגרותם. בגלל תלות פסיכולוגית או פסיכולוגית בחומרים השונים, השימוש בהם נוגד בעצם את מהות תהליכי העצמאות והחופש שביסוד גיבוש הזהות הבוגרת. לעתים קרובות מתפתח תהליך הפוך, של השתעבדות לחומר והשפעותיו.

בשנים האחרונות הוכח במחקרים, שהשימוש מתחיל בכיתות היסוד או בחטיבת הביניים, בטרם הבשילו אזורי המוח המופקדים על תהליכים כקבלת החלטות, שיקול דעת או שיפוט מוסרי. השימוש בחומרים כאלה אינו הכרעה שקולה ורציונלית של עצמאות אמיתית, כפי שזה עשוי להיות בשנות הבגרות, אלא תקלה התפתחותית הנובעת מבורות, לחץ קבוצתי ובעיקר ממצוקה קיומית שממנה סובלים רבים מהצעירים בעולם הפוסט-מודרני.

ניתן לומר בהכללה, שהמניעים העומדים מאחורי השימוש בסמים הם משני סוגים, האחד הוא הגברת הנאה והשני הפחתת מצוקה, שני מצבים המלווים את האדם כל חייו. בתהליך ההתבגרות אמור הצעיר לפתח מיומנויות וכישורים אנושיים מגוונים, שישמשו כאסטרטגיות להתמודדות יעילה עם חייו ובאמצעותם יוכל גם להגביר את הנאותיו ולהקטין את מצוקותיו. השימוש באלכוהול וסמים בגיל הצעיר יוצר אשליה מושלמת של אמצעי התמודדות יעיל,

המעכב לעתים קרובות את הפיתוח או החיפוש אחר דרכים אקטיביות, שאינן תלויות בהשפעה כימית על המוח. השימוש בחומרים האלה אינו אופייני לילדים ומתבגרים בלבד, אך ייתכן שהם אלה המשלמים את המחיר הכבד ביותר.

מחקרים שבדקו את גורמי הסיכון וגורמי ההגנה להתנהגויות בלתי מסתגלות של מתבגרים (Jessor, 1999) מוכיחים בעליל, שאחד הגורמים החשובים ביותר להגברת התפתחות התקינה והאדפטיבית של מתבגרים הוא המשפחה. בעיקר כשזו מעורבת בחינוך הילדים. נמצאו כמה גורמים לשימוש בסמים אצל מתבגרים: קשר רגשי לקוי בין הורים לילדים, יחס מתירני ובלתי עקבי לילדים, אבות שנתפסים כעוינים על ידי האמהות, היעדר קשר של המתבגרים עם האבות וכו' (גרין, 1985).

עבודה קלינית עם מתבגרים ומשפחותיהם במשך שנים מלמדת שהשימוש, ולא ההתנסות, בחומרים פסיכו-אקטיביים בגילים המוקדמים, מהווה בדרך כלל סימפטום לקשיים התפתחותיים בתחומי חיים רבים. במקרים רבים ההורים מגלים את העובדות כאשר השימוש בסמים הפך לחלק אינטגרלי מחייהם של הצעירים, דבר המונע מהמשפחה התערבות בשלב הקריטי. ההתערבות המכרעת של המשפחה היא בתחום המניעה, או במלים אחרות, בפעולה חינוכית מקדימה, שמטרתה הנחת תשתית חיסונית כדי שהמתבגר לא יבחר בסמים כאמצעי להיטיב את חייו.

הקשיים בתקשורת בין הורים לילדים בעניין הסמים הושפעו בשנים האחרונות מחשיפת המתבגרים לאתרים באינטרנט המציגים מקורות מידע מגמתיים, המעודדים את השימוש בסמים, או כאלה המפרסמים ממצאי מחקר מדעי המתאר את ההשפעות והנזקים של החומרים השונים. מצב זה גורם לפיתוח אידיאולוגיה מנומקת אצל ילדים ומתבגרים, להצדקת השימוש בסמים. כנגדה, להורים אין ברוב המקרים כלים.

משפחות המקיימות דו-שיח שוטף עם הנערים מצליחות בדרך כלל להציב גבולות, על בסיס מערכת ערכים משותפת. אם המשפחה רוצה למנוע שימוש של ילדיה בסמים, עליה לנקוט כמה צעדים: הגדרת עמדה ברורה כלפי הסמים, תוך כדי הנמקה רציונלית וערכית של ההתנגדות; התנהגות עקבית כלפי הילדים; הגברת התקשורת הפתוחה והכנה בין הורים לילדים; הצבת גבולות ומתן אלטרנטיבות להתנהגות מסתגלת.

על ההורים לזכור שילדיהם המשתמשים בסמים הם תוצר חינוכי שלהם; ואמנם, החוק מגדיר את התנהגות הילדים כעבריינית, אך המשפחה אינה שלוחה של המשטרה ולא עליה להפיל אותם. תפקידם של ההורים לחנך ולהגן על המתבגרים גם מפני עצמם. תמיכה בלתי מסויגת ואהבה בלתי מותנית לילדים משיגות ברוב המקרים תוצאות טובות יותר מגישה תוקפנית ובלתי מתפשרת. במקרים שהורים מרגישים חוסר אונים, ייאוש ועוינות כלפי הילדים, לאחר שהם מגלים שאלה כבר משתמשים בסמים, מומלץ לפנות למומחים, כדי למצוא פתרונות חיוביים ולפעול בשיתוף פעולה עם גורמים בקהילה כגון בית הספר (גרין, 1996).

בשנים האחרונות מתנהל דיון בשאלה אם המשפחה הישראלית מתקרבת בדפוסיה למשפחה האמריקאית (פרס וכץ, 1984), בכל הנוגע לשיעור הנישואין והגירושין, מספר הילדים בה, גיל הנישואין וכו'. בנתונים המתפרסמים באמצעות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2001 יש הוכחות ברורות לירידה בשיעור הנישואין ובמספר הילדים, והכפלה בשיעור הגירושין מאז שנות השבעים. עובדות אלה מצביעות באופן אמפירי על שינוי מבנה המשפחה הישראלית, דבר המחייב היערכות מעשית וקונצפטואלית. אחת ממטרותיה תהיה שיפור הקשר בין הורים וילדים, בעיקר בשלב קריטי של החיים, גיל ההתבגרות.

מקורות

אלון, מ. (1986) הסיכוי הנצחי. תל אביב: ספריית הפועלים
ברק, ע. (2000) האינטרנט והתאבדויות: ביטוי נוסף לשתי הפנים של האינטרנט. הייעוץ החינוכי, ט', 111-128.

ברק, ע., לביא, ש. (1999) קבוצת תמיכה מקוונת: שיטה חדשה להתערבות ייעוצית. הייעוץ החינוכי, 8, 54-68.

גרין, ד. (1964) תפקידיו החינוכיים של האב בקיבוץ. טבעון: סמינר הקיבוצים אורנים.
גרין, ד. (1985) תופעת השימוש לרעה בסמים אפיוניה בגיל ההתבגרות ותפקידה של

המשפחה בהתמודדות עם הבעיה. אצל א.זיו (עורך) הגיל הלא רגיל (ע' 258-307) תל אביב: רמות.
גרין, ד. (1996) חנוך למניעת השימוש בסמים, עקרונות ועיקרים. אצל ד. גרין (עורך) סמים-
עובדות, שאלות ובעיות (213-278). תל אביב: הוצאת משרד הבטחון.
הראל, י., חני, ד., רהב, ג. (1998) נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון
במבט בינלאומי. ירושלים: מכון ברוקדייל.
למדן, א. (1991) שנת החופש: פרק בתהליך הביגור של בני קיבוץ. ירושלים: האוניברסיטה
העברית בית הספר לחינוך.
למיש, ד. (1997) דברים אחדים, 1, 116-132 ירושלים: הוצאת מכון ון ליר.
פרס, י. וכץ, ר. (1980) משפחה ומשפחתיות בישראל. מגמות כ"ו, 1, 37-55.
קינן, ע. (1991) הכל נשאר במשפחה. פוליטיקה (ע' 17) ת.א.
שמגר-הנדלמן, ל. (1995) סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה
בישראל מגמות לז, 1-2, 136-166.

Cole, L. & Hall I. N. (1936) *Psychology of Adolescence*. N.Y.: Holt, Rinehart & Winston.
Elkind, D. (1992). *The Post-Modern Family, A New Imbalance*. N.Y. Knopf.
Erikson, E.H. (1950). *Childhood and Society*. N.Y: Norton & Co.
Erikson, E.H. (1959). Identity and the Life cycle: Selected Papers. *Psychological Issues Monographic Series I., No.1*. N.Y: International University Press.
Flum, H. (1994) Styles Of Identity Formation In Early And Middle Adolescence. *Genetic, Social & General Psychology Monographs. 120, 4, 435-467*.
Jessor, R. (1999). New Perspectives On Adolescent Risk Behavior. In R. Jessor (Ed.) *Adolescent Risk Behavior*. (Pp. 1-10) Cambridge: Cambridge (1995) UnPress
Mahler, M.S. (1963). Thoughts about the Development and Individuation. *The Psychoanalytic Study of the Child, 18, 307-324*.
Murdock, G.P. (1949). *A Modern Introduction to the Family*. N.Y: Bell & Vogel.
Rabak, R. (2001) From a Study Cited in the Workshop on "Domesticating the Internet, Commercializing the Family: A Comparative Look at Families, the Internet and Issues of Privacy. University of Haifa. June, 4-6.
Raviv, A., Raviv, A. & Arnon, G. (1991). Psychological Counseling on the Radio. *Journal of the Applied Social Psychology 21 (4), 253- 270*.
Shorter, E. (1975). *The Making of the Modern Family*. N.Y: Basic books.
Signoriellim, n. (1999). *Sourcebook on Children and Television*, N.Y.: Greenwood Press
Stacey, J. (1990). *Brave New Families*. N.Y: Basic Books.
Strasburger, V.C. (2001) *Children, Adolescence, and the Media: Five Crucial Issues*. University of New Mexico. School of Medicine.
Talmon Garber, Y. (1983) The family in a revolutionary movement: The Case of the Kibbutz in Israel in E. Krauz (Ed.) *the sociology of the kibbutz. (pp 251-278)*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
Yerushalmi, H., (1997). A Psychoanalytic Perspective On Late Adolescence In Man In Israeli Combat Unit. *Psychoanalytic Psychology. 14.1. 113-127*.